● *За радком лютаўскага (1988 г.) Пленума ЦК КПСС*

УРОКІ ЖЫЦЦЯ

(З ВОПЫТУ РАБОТЫ НАСТАЎНІЦЫ РУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЫ № 1 г. п. ХОЦІМСКА В. Ф. ЧАУСАВАЙ)

ВЕЦЕР перамен, які жыватворна асвяжыў наша сацыяльнае, эканамічнае і духоўнае жыццё пасля XXVII з'езда КПСС, прынёс абнаўленне і ў школу. Лютаўскі Пленум ЦК КПСС паставіў перад кожным настаўнікам задачу павышэння якасці і эфектыўнасці навучання і выхавання моладзі. Гэта складана, хаця і не нова. Якога педагога не хвалюе вынікова сць сваёй працы? Хто не задумваецца над пытаннем: чаму нашы навучэнцы не заўсёды вучацца з поўнай аддачай сіл?

Нашы майстры педагагічнай работы накапілі значны вопыт у паспяховым рашэнні праблемы, як дапамагчы школьнікам вучыцца. Вялікую ўвагу гэтаму пытанню ўдзяляе настаўніца рускай мовы і літаратуры Вера Фёдараўна Чаусава. Звыш 20 гадоў аддала яна працы ў школе. Багата гэта ці мала? Выраслі многія былыя яе вучні, сталі калгаснікамі, рабочымі, інжынерамі, настаўнікамі. Зараз у школе вучацца іх дзеці.

З чаго складваецца перадавы педагагічны вопыт? Пры ўважлівым аналізе ўрокаў Веры Фёдараўны можна выявіць шмат удасканальванняў.

Каб дзеці вучыліся ахвотна, В. Ф. Чаусава перш за ўсё імкнецца на кожным уроку нацэліць іх на ўсвядомленую вучэбную працу, матываваць неабходнасць вывучэння таго або іншага вучэбнага матэрыялу, выклікаць інтарэс да яго, стварыць неабходныя эмацыянальныя абставіны. Яе пастаянна хвалюе пытанне аб тым, як дапамагчы навучэнцам правільна чытаць мастацкі твор, знаходзіць у ім адказы на цікавячыя іх пытанні, атрымліваць асалоду ад майстэрства пісьменніка, сілы яго ўяўлення і паэтычнага пачуцця, як выхаваць патрэбу пастаянных зносін з кнігай.

ФАРМІРАВАННЕ чытальніцкага ўмення, культуры чытання адбываецца на кожным уроку літаратуры ў працэсе вывучэння, аналізу мастацкіх твораў, вызначаных праграмай для тэкстуальнага вывучэння і самастойнага чытання. Настаўніца імкнецца навучыць школьнікаў правільна выбіраць кнігу, чытаць яе, арыенціравацца ў вялізным кніжным моры.

— У нас у руках кніга, — гаворыць яна дзецям. — І першае, на што мы абавязкова звяртаем увагу, — гэта яе назва. Аматары вобразных параўнанняў кажуць, што загаловак — гэта вокліч у застыўшай форме, пашпарт кнігі, яе візітная картка. І назва мастацкага твору нам, сапраўды, шмат можа сказаць, таму што яна ўказвае або на галоўную дзеючую асобу, у якой увасоблена асноўная думка («Тарас Бульба», «Дуброўскі» і інш.), або прама на гэту думку.

Традыцыйна ва ўсіх метадычных дапаможніках урок разглядаецца як форма арганізацыі вучэбнага працэсу. Гэта бясспрэчнае палажэнне ў адносінах да літаратуры патрабуе дадатку: урок — гэта і своеасаблівая форма духоўных зносін. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што на працягу 45 мінут настаўнік не адзін раз звяртаецца да кожнага вучня, што лік такіх зваротаў да яго за вучэбны дзень шматкратна павялічваецца. Пагэтаму малейшае праяўленне жорсткасці, нервовасці, маральна-эмацыянальная глухата славесніка цягнуць за сабой зрывы вучня, адмоўную рэакцыю на ўрок, настаўніка, нежаданне гаварыць, выказваць свае меркаванні, вялікую вучэбную і нервовую перагрузку навучэнцаў. Як важна, маючы гэта на ўвазе, стварыць на ўроку маральную, эмацыянальную атмасферу даверлівасці, калі настаўнік і вучань выступаюць як субяседнікі, таварышы, знайсці верны тон і такі характар кантакта настаўніка з класам, які не падаўляе праяўлення эмацыянальных, асабівых рэакцый вучняў.

Усё гэта ўлічвае ў сваёй рабоце В. Ф. Чаусава. На урокугутарцы настаўніца звычайна займае месца ў цэнтры свайго 9-га класа, ствараючы своеасаблівы круглы стол. На гэты раз увага старшакласнікаў сканцэнтравана на эвалюцыі светапогляду князя Андрэя Балконскага па раману Л. М. Талстога «Вайна і мір». Таму ўрок будуецца як калектыўнае асэнсаванне важнейшых этапаў яго жыцця і такога пераломнага моманту ў поглядах аднаго з любімых герояў Л. Талстога, якім стала для яго Аўстэрліцкая бітва.

— Князь Андрэй ідзе на вайну. Чаму? Чым адрозніваецца ён ад іншых афіцэраў, ад Жаркова, напрыклад? Як вы лічыце, рабяты, навошта пісьменнік праводзіць свайго героя праз выпрабаванне напалеанізмам?

Настаўніца ўмела ставіць вучняў у сітуацыі, якія патрабуюць разважанняў. Добра ведаючы сваіх выхаванцаў, не баіцца звярнуцца да іх з пытаннямі: «А як мяркуеш ты? Ты згодзен? У цябе такая думка?». У выніку старшакласнікі прыходзяць да думкі, важнай не толькі для зразумення Л. Талстога, але і для самапазнання: прымаемыя князем Андрэем рашэнні, здзяйсняемыя ім учынкі — гэта спосаб выказвання сваіх адносін да свету чалавека думаючага, жывучага асэнсавана. Рабяты не баяцца памыліцца, сказаць штосьці не так, бо добразычлівы і настаўнік, і аднакласнікі, цэніцца ўменне разважаць, даказваць сваю думку, абапіраючыся на тэкст твора.

— Мы з вамі, — працягвае Вера Фёдараўна, — гутарым аб пераломе ў поглядах князя Андрэя. Значыць, маем на ўвазе рэзкае змяненне, круты паварот у разуменні прызначэння чалавека, сэнсу жыцця. Чым жа выклікан ён у нашага героя? Чаму выгляд неба прымушае яго інакш зразумець жыццё, хіба раней ён не бачыў яго? Хіба мы не бачым неба над сабою? Што ж здарылася з князем Андрэем пад небам Аўстэрліца?

ПАСЛЯ таго, як навучэнцы зрабілі пасільныя для іх вывады, настаўніца прапануе звярнуцца да падручніка, каб выявіць, як гэты момант тлумачаць яго аўтары. Такі прыём дапамагае сістэматызаваць веды, прывучае ўдумліва працаваць з падручнікам, кнігай. Следуючы за логікай аўтараў, яны вучацца бачыць, як раскрываецца думка, як будуецца сістэма доказаў, як яна падводзіць да абагульнення, як выкарыстоўваецца цытата, уводзіцца крытычны артыкул, якія крытычныя ацэнкі мастацкага твору і г. д., і выкарыстоўваць гэтыя прыёмы аналізу ў сваёй практыцы.

— Свае высокае неба, іншымі словамі, глыбокі сэнс чалавечага існавання, адкрываецца і іншым любімым героям Л. Талстога ў не менш важныя моманты іх жыцця, калі яны з іншых пазіцый пачынаюць асэнсаванне свету, сваіх адносін да людзей, да сябе, калі мераць сябе пачынаюць высокімі маральнымі меркамі. Тым яны і дорагі пісьменніку. Ці можа без такога асэнсавання адбыцца сапраўдны чалавек? — абагульняе славеснік адказы вучняў і такім зваротам да класа яшчэ раз прымушае дзевяцікласнікаў вызначыць для сябе, у чым вечная каштоўнасць рамана, і яго ролю ў нашым жыцці.

Ажыццяўленне такой сістэмы работы па аналізу мастацкага твору з'яўляецца сродкам маральнага развіцця навучэнцаў. Разбіраючыся ў змесце пачуццяў герояў, суперажываючы ім, удумваючыся ў матывы паводзін, трапляючы пад уплыў станоўчых ідэалаў пісьменніка, яны ўнутрана ўдасканальваюцца, пачынаюць лепш разумець чалавечыя характары, узаемаадносіны людзей, асэнсоўваць і свае ўчынкі. Важна, каб навучэнцы змаглі ўбачыць, зразумець унутраны свет людзей і тое, што з'яўляецца асноўным зместам характару літаратурнага героя.

Спынюся на сістэме работы настаўніцы па фарміраванню ўмення разумець пачуцці і перажыванні герояў, якія раскрываюцца ў розных сітуацыях.

1. Яна вучыць бачыць межы сітуацый, развівае ўменне выдзяляць урывак (эпізод) мастацкага твору. Гэта стварае спрыяльныя ўмовы для ўспрымання навучэнцамі эмацыянальнага стану герояў у канкрэтных жыццёвых выпадках. Эпізод можа дзяліцца на шэраг дробных, ахопліваць некалькі раздзелаў кнігі. Так, суд над рабочымі-рэвалюцыянерамі ў рамане А. М. Горкага «Маці» раскрываецца ў трох раздзелах. Пры рабоце з эпізодам В. Ф. Чаусава дае мэтавую ўстаноўку, прычым выдзяляюцца ў асноўным эпізоды двух тыпаў:

а) эпізоды «знешніх дзеянняў» (пачуцці і перажыванні герояў тут раскрываюцца ў іх дзеяннях, учынках);

б) эпізоды «ўнутраных дзеянняў» (у якіх паказаны ўнутраныя перажыванні герояў, «рух» іх пачуццяў).

2. Настаўніца прывучае вучняў асэнсавана падыходзіць да пераказу выдзеленага эпізоду. Для гэтага яны вучацца вызначаць яго межы, выдзяляць герояў, асэнсоўваць іх намеры і жаданні, прасочваць, як яны здзяйсняюцца ў дзеяннях і ўчынках. Гэта дазваляе падвесці навучэнцаў да разумення складанага душэўнага стану героя, як своеасаблівага сродку характарыстыкі маральных асаблівасцей яго асобы.

Так, аналізуючы апавяданне І. С. Тургенева «Муму», Вера Фёдараўна асаблівую ўвагу ўдзяляе «расшыфроўцы» эмацыянальных сцэн, асновай якіх служаць дзеянні героя, яго жэсты, позы (сцэны, у якіх Герасім праяўляе сваю ўвагу і сімпатыю да Таццяны: эпізоды прапажы Муму і абароны сваёй каморкі і інш). Гэтыя эпізоды дазваляюць меркаваць аб тым багатым душэўным свеце, які раскрываецца ў прыгнечаным чалавеку.

Творы літаратуры, адлюстроўваючы жыццё ў складанасці яго супярэчнасцей, увабралі ў сябе і мару народа аб прыгажосці чалавечых адносін, і ўзоры праяўлення высокай маралі, і сродкі барацьбы народа за перамогу ідэалаў. Носьбітам каштоўных маральных катэгорый з'яўляецца працоўны народ.

На матэрыялах казкі «Іван — сялянскі сын» і «Цуда-юда паганае» (4-ы клас) настаўніца паспяхова фарміруе павагу да сялянскай працы, паважлівыя адносіны да яе вынікаў, асэнсаванне вялікай ролі народа ў абароне права на мірную працу. Пры адлюстраванні народных адносін да працы В. Ф. Чаусава асаблівы ўпор робіць на фразы з твору: «У некаторым царстве, у некаторай дзяржаве жылі-былі стары са старой, і было ў іх тры сыны... Жылі яны, не ленаваліся, поўны дзень працавалі, зямлю аралі, ды хлеб засявалі... І сталі яны жыць ды паджываць, поле араць, жыта ды пшаніцу сеяць». У гутарцы з выкарыстаннем прыказак і прымавак паказваецца народ-воін-працаўнік-земляроб: «Сапраўдны кармілец і абаронца-селянін».

ДА ПАТРЫЯТЫЗМУ нельга толькі заклікаць, яго трэба клапатліва выхоўваць — выхоўваць любоў да родных месц, выхоўваць духоўную аседласць... не будзе караней у роднай краіне — будзе шмат людзей, падобных на стэпавую расліну перакаці-поле», — верна заўважыў акадэмік Д. С. Ліхачоў.

Сілай мастацкага слова Вера Фёдараўна дапамагае сацыяльнаму маральнаму сталенню сваіх выхаванцаў, фарміруе ў іх пачуццё «малой» радзімы, садзейнічае ажыццяўленню важнай дзяржаўнай задачы замацавання моладзі ў сваёй мясцовасці.

Так, пры вывучэнні верша М. І. Рылянкова «Усё ў таючай смузе...» прывучае дзяцей услухоўвацца і ўглядацца ў навакольны свет, пад няяркай знешнасцю адкрываць дзіўна багаты і вабячы свет прыроды. Настаўніца пытае думкі навучэнцаў, чаму паэт называе прыроду «сарамлівай».

Коля лічыць, што яна не адразу раскрываецца, яна здаецца сціплай.

— Аўтар называе прыроду сарамлівай, — кажа Света, — таму што не адразу ўбачыш яе прыгажосць.

А Андрэй абагульняе:

— Можна паслухаць і не пачуць, можна глядзець і не ўбачыць. Сарамлівая прырода не раскрывае сябе таму, хто не ўмее ўслухацца і ўгледзецца.

— Рабяты, а ці прыгожая наша прырода? Лясы, палеткі? Ці любім мы свой край? У чым праяўляецца наша любоў? — звяртаецца педагог да дзяцей.

А выслухаўшы іх адказы, зноў задае пытанне:

— А можна сказаць, што любіш Радзіму, калі не любіш прыроду?

Серыяй такіх, на першы погляд, простых пытанняў яна пашырае і паглыбляе паняцці Радзімы і патрыятызму: «Шчаслівым нельга быць па-за сувязі з прыродай, па-за Радзімы і любві да яе».

Адказы школьнікаў пераконваюць, што яны, як і настаўніца, любяць родныя мясціны без гучных слоў, але шчыра, горача, таму што нават пасля кароткай разлукі так цягне на радзіму.

У метадычным арсенале В. Ф. Чаусавай нямала прыёмаў здзяйснення навучання і выхавання ў іх адзінстве. Важным для сябе прынцыпам настаўніца лічыць апору на жыццёвы вопыт, асабістыя ўражанні дзяцей, неабходнасць прымяняць веды па літаратуры ў жыццёвай практыцы. Прыкладам таму можа служыць і ўрок развіцця мовы, праведзены ёй у 5 «Б» класе, на тэму «Сачыненне — расказ на аснове пачутага». І тут у якасці вядучага прыёму выбіраецца гутарка, якая найбольш мэтазгодна. Яна шматаспектна.

— Сёння мы будзем вучыцца пісаць сачыненне на аснове пачутага расказа, — кажа настаўніца. — Выходзіць, што за аснову бярэцца чыйсьці расказ. Я прасіла вас пагаварыць дома з бабулямі і дзядулямі, бацькамі. Аб чым жа яны вам расказалі?

— Мне мама расказала аб сваім дзяцінстве, як стала настаўніцай.

— Мой тата трактарыст. Я папрасіў яго расказаць аб адным працоўным дні.

— Дзядуля расказаў, як ён ваяваў з фашыстамі, а бабуля — як жанчыны дапамагалі фронту, вырошчвалі хлеб.

Далейшую работу настаўнік будуе так, што прымушае дзяцей увесь час «дапамагаць» сабе, а па-сутнасці — умела, непрыкметна вучыць разважаць, пераконвае ў мэтазгоднасці сумесна знойдзенай кампазіцыі сачынення.

Адзначу, што ў зваротах да іх часта ўжываюцца словы «мы», «наша», што азначае для тых: «я з вамі», «мы разам». Настаўніца пазбягае гучных, узнёслых слоў. Простыя яе словы, мяркуючы па рэакцыі дзяцей, даходзяць да сэрца кожнага.

КАШТОЎНАСЦЬ такіх урокаў у тым, што яны становяцца не толькі ўрокамі развіцця мовы, але і ўрокамі памяці, павагі да старэйшых, да роднай зямлі і тых прафесій, без якіх чалавеку на ёй не пражыць, урокамі жыцця.

Часта настаўніца прапануе навучэнцам самастойна прачытаць дадатковую літаратуру аб гісторыі стварэння таго ці іншага мастацкага твора, яго назвы, а затым выступіць перад аднакласнікамі з паведамленнем аб прачытаным. Прычым, такія апярэджваючыя заданні яна прапаноўвае не толькі старшакласнікам, але і вучням 5—7 класаў. Напрыклад, пяцікласнікі з цікавасцю даведаліся з успамінаў пісьменніка Барыса Палявога аб гісторыі ўзнікнення назвы «Аповесць аб сапраўдным чалавеку». Дзесяткі назваў («Рускі воін Аляксей Мерэсьеў», «Супраць буры», «Воля бальшавіка», «Незгінаемыя», «Кавалер Залатой Зоркі» і інш.) перабраў аўтар, пакуль не знайшоў самую простую і выразную, якая раскрывае галоўную думку твора.

Не праміне паведаміць, што асобныя творы маюць прысвячэнне — даніну ўдзячнасці, аўтарскай любві і сімпатыі. Так, звесткі аб тым, што раман «Бацькі і дзеці» І. С. Тургенеў прысвяціў В. Р. Бялінскаму, а «Каўказскага палонніка» А. С. Пушкін — М. М. Раеўскаму, прымушаюць навучэнцаў задумацца над тым, чаму менавіта гэтаму чалавеку зрабіў аўтар прысвячэнне, якім быў той чалавек, за што змагаўся, якую ролю адыграў у жыцці пісьменніка.

Настаўнік літаратуры заклікан рашаць вялікія задачы, якія ставяць партыя і ўрад перад усёй савецкай школай. Праз настаўніка-грамадзяніна ў душу маладога пакалення ўваходзяць праўда, высокая духоўнасць, патрыятызм літаратуры. І гэта ў немалой ступені вызначае, якая ідзе нам змена.

...Зноў званок. Настаўніца ўваходзіць у клас, поўны дапытлівых дзіцячых вачэй. Зараз перад імі зноў пачне раскрывацца прыгажосць і глыбіня рускага слова...

Как сердцу высказать себя?
Другому — как понять тебя?

Гэтыя словы паэта Ф. І. Цютчава гучаць як эпіграф да педагагічнай дзейнасці Веры Фёдараўны Чаусавай. Сплаў таленту, любві, натхнення і няспыннай працы — вось у чым сакрэт узаемаразумення настаўніка і вучняў, сутнасць майстэрства педагога.

В. МІТРАНКОЎ,
намеснік дырэктара па вучэбна-выхаваўчай рабоце СШ № 1 г. п. Хоцімска.

Мітранкоў, В. Урокі жыцця / В. Мітранкоў // Шлях Кастрычніка. — 1988. — 9 красавіка. — С. 2.

З вопыту работы настаўніцы рускай мовы і літаратуры сярэдняй школы № 1 г.п. Хоцімска В.Ф. Чаусавай.